

Roland Barthes
RETORIKA STARIH
ELEMENTI SEMIOLOGIJE
ŠKUC, Ljubljana 1990
(*Studia humanitatis*)

Za teksta, ki ju prinaša pričujoča knjiga, res ne moremo reči, da danes, ko je od njune prve objave v izvirniki minilo že več kot dvajset let (*Retorika starih*, 1970, *Elementi semiofije*, 1964), predstavljata tehten teoretski prispevek za sodobno slovensko literarno vedo. Njuna vrednost je namreč predvsem propedevtična, saj je *Retoriko starih* celo sam avtor v podnaslovu označil za "aidemémoire". Vendar s tem njunega pomena nikakor nočemo omalovaževati. Nasprotno, prepričani smo, da sta dragocena in na Slovenskem celo enkratna pojmovnika za slehernega, ki se ukvarja z jezikom, literaturo ali drugimi označevalnimi praksami. Poleg tega je treba poudariti, da se ta dva spisa nista znašla skupaj zgolj po naključju in da ju ne družijo le to, da sta oba izšla v reviji *Communications*, ki je v šestdesetih letih slovela kot glasilo francoskih strukturalistov; v njej so poleg Barthesa objavljali tudi Lévi-Strauss, Bremond, Todorov, Metz in drugi. Spisa sta, morda bolj kot se zdi na prvi pogled, povezana tudi vsebinsko: prvi del je "aparatus stare tehnologije diskurza", drugi pa predstavlja "izhodišče za konceptualizacijo nove analize diskurza", kot je v spremni besedi zapisal Rastko Močnik.

V *Retoriki starih* skuša Barthes pregledno zajeti petindvajset stoletij retorične prakse: "...ne smemo pozabiti, da je retorika – ne glede na notranje premene v sistemu – vladala na zahodu dve tisočletji in pol, od Gorgiasa do Napoleona III. ..." (str. 15); zato si oris njene zgodovine zamišlja kot *Potovanje* (tako je namreč naslovljen prvi del spisa) od antike do sodobnosti. To zamisel izvede sicer skrajno subjektivno in selektivno, a kljub temu

nazorno. Najprej našteje šest osnovnih retoričnih "praks": tehnika ali umetnost prepričevanja (pravila oziroma navodila), pouk (retorična spretnost se je prenašala osebno od učitelja na učenca), znanost ali vsaj proto-znanost (preučevanje "učinkov" govornice), morala (usmerjanje govornice in nadzorovanje "odmikov"), družbena praksa (kdor si hoče pridobiti retorično spretnost, mora plačati) in ludična praksa (odvija se kot intelektualna igra – disput ali kot zasmehovanje – črna retorika); nato pa osvetli rojstvo retorike in opozori na pomembno vlogo, ki jo je pri tem odigrala lastnina. Tako izvemo, da se je umetnost "figirane besede" pravzaprav porodila iz številnih pravdanj, do katerih je spričo vse pogostejših razlastitev prišlo na Siciliji okoli leta 425 pr.n.š. Potemtakem je retorika nastala "na podlagi najbolj grobe družbenosti, uveljavljajoče se v svoji temeljni surovosti – v surovosti zemljiške posesti..." (str. 19). Ob tem omenja Barthes še prve učitelje te nove spretnosti – Empedokla iz Agrigenta, Koraksa in Tisiasa, malo dlje pa se pomudi pri Gorgiasu, ki je "retoričnemu kodeksu podredil prozo, jo povzdignil v učeni govor, estetski predmet, v 'suvereno govornico', prednico literature" (str. 19), in omeni še Platona, ki je predvsem v dialogih *Gorgias* in *Faidros* razvil tako imenovano "delitveno retoriko"; ta je v nasprotju z Aristotelovo silogistično retoriko zelo podobna kibernetičnemu digitalnemu programu. Precej bolj pa se Barthes posveti Aristotelovi retoriki, kajti ta je zaznamovala vse poznejše retorike, tako srednjeveške kot novoveške.

Za Aristotela je retorika "umetnost, da v vsaki snovi poiščemo prepričevalno moč, ki je v njej," ali "sposobnost, da pri vsakem primeru spekulativno pridemo do tistega, kar je v njem primerno za prepričevanje" (str. 23, 24). Aristotel s tem ne meri na pesniški diskurz (z njim se ukvarja v *Poetiki*),

ampak na vsakdanji govor. Kajti tehne retorike obravnava umetnost vsakdanjega sporazumevanja, javnega govorjenja, medtem ko tehne poetike obravnava umetnost imaginarne evokacije. V tem nasprotju med retoričnim in poetičnim vidi Barthes temeljno določitev Aristotelove retorike. Pozneje so se učitelji retorike vseskozi sklicevali na Aristotela, a pri tem vse manj ločevali med retoriko vsakdanjega diskurza in poetiko, dokler med njima ni prišlo do popolnega zlitja. Prav ta spoj retorike in poetike, ki se deloma nakazuje že pri rimskih retorikih – med temi se Barthes nekoliko dlje pomudi zlasti pri Ciceronu in Kvintilijanu – dovrši pa v srednjem veku, umesti Barthes zamečke današnjega pojmovanja književnosti. Od tedaj se retorika vse bolj osredotoča le na kompozicijo in stil.

V srednjem veku je prišlo do restrukturiranja celotne vednosti. Teologiji so dodelili poseben status, ostale znanosti pa so se razdelile v sedem umetnosti – septemium, ki se deli na trivium (humanistika) in quadrivium (današnje naravoslovje). Trivium vsebuje retoriko, gramatiko in dialektiko oz. logiko. Glede srednjeveških govorniških spretnosti pa se zdi Barthesu vredno poudariti predvsem tekmovalno naravo disputov, ko je bil sogovornik – bodisi učitelj bodisi učenec – zmeraj tudi konkurent. Disput je bil namreč "obred, dialektični boj, ki se je odvijal pod vodstvom mojstra". Ta je po nekaj dneh disputiranja povedal rešitev oziroma določil izid.

Toda ne le govor, tudi pisanje je v srednjem veku dobilo novo vlogo. Izvirnost namreč ni bila več najvišja vrednota pisanja, tako kot v antiki. Srednjeveško pisanje je poznalo štiri funkcije: skriptorja, ki le prepisuje; kompilatorja, ki dodaja k temu, kar prepisuje, a nikoli svojih lastnih mnenj; komentatorja, ki razlaga prepisan tekst, a le zato, da bi bil ta lažje razumljiv; in končno še avtorja, ki razvija svoje

lastne ideje, a se pri tem vselej opira na kakšno avtoriteto. Srednji vek je torej desakraliziral literarno ustvarjalnost. Pisec je postal predvsem prenašalec in razlagalec antičnih zakladov. Kar pa zadeva srednjeveške gramatike, se Barthes najpogosteje sklicuje na modiste. Ti so razvijali spekulativno gramatiko in se pri tem posluževali postopkov, ki spominjajo, kot ugotavlja Barthes, na postopke strukturalne lingvistike. V svojih razmišljanjih so namreč osrednje mesto namenili skladnji, se pravi medznakovnim razmerjem, na podlagi česar Barthes sklepa, da so že slutili univerzalna pravila, po katerih je organizirana govornica. S tem so načeli problematiko, ki so jo povzeli in razvili nekateri lingvisti dvajsetega stoletja, med njimi predvsem Hjelmslev.

Svojo pot skozi zgodovino retorike je Barthes sklenil s časom, ko se je dokončno umaknila iz šolskih knjig in se ne dolgo za tem prerojena pojavila v medijih množične kulture, povezal pa jo je v *Mreži* (tako je namreč naslovil drugi del svojega spisa), kjer je s sistematičnostjo pravega strukturalista razgrnil najosnovnejši retorični instrumentarij in opredelil temeljne koncepte retorike: inventio (iznajdba glavnih točk v govoru, oziroma odkrivanje dokazov za prepričevanje); dispositio (organizacija diskurzivnih enot, oziroma razporeditev snovi); elocutio (stil v najširšem smislu, oziroma izrazna predstavitev). Pri tem se je osredotočil predvsem na inventio, ali na umetnost prepričevanja, ki se poslužuje različnih dokazov. Ti so lahko zunanji – pripadajo družbenemu diskurzu (dokumenti, pričevanja) ali pa izvirajo iz tehnike posameznega govornika (entimem). Entimem je "retorični silogizem, ki se razvija izključno na ravni poslušalstva (...) in izhaja iz tega, kar je verjetno, se pravi iz tistega, kar misli občinstvo..." (str. 64). Takšno sklepanje mora v poslušalcu vzbuditi vtis, da tudi

sam pomaga pri konstrukciji argumenta, zato je tako v Aristotelovem času kot tudi dandanes instrument verjetnega in splošno sprejemljivega. Topika pa je prostor za izhodišča in premise, na podlagi katerih je mogoče razviti retorični silogizem. Barthes jo razume kot metodo, ki omogoča govorniku hiter dostop do snovi. S to pa potem lahko zadovoljivo odgovori na vrsto vprašanj, ki jih porajajo posamezne teme.

Svoj spis je Barthes sklenil z mislijo, ki jo je nakazal že na začetku, "da je vsa naša literatura, ki jo je oblikovala retorika, sublimiral pa humanizem, izšla iz politično-juridične prakse (če seveda ne verjamemo v nesmisel, ki retoriko omejuje na 'figure')" (str. 105). Opremil ga je z vrsto lucidnih in mestoma tudi duhovitih opomb, s kronološko preglednico zgodovine retorike in s shemo retoričnega drevesa. Prevajalec Rastko Močnik pa je dodal še shematično ponazoritev Platonove umestitve retorike med empirične spretnosti laikanja; shemo različnih vrst dokazov in različnih vrst govorov v Aristotelovi retoriki; rekonstrukcijo pojmovnika Hermagora iz Temna (2. st. pr.n.š.); shemo iz Ciceronovega priročnika *De Inventione*; shemo Hermogena iz Tarsa (2. st. pr.n.š.); shematični pregled pojmov v slovenščini, latinščini in stari grščini ter geselnik.

V *Elementih semiologije*, drugem spisu, ki ga prinaša pričujoča knjiga (poslovenila ga je Zoja Skušek-Močnik), je Barthes na podlagi osnovnih metod in temeljnih konceptov strukturalne lingvističke, predvsem Saussura, deloma pa tudi Brøndala, Hjelmsleva in Martineta, skušal priskrbeti ključ oziroma instrumentarij, ki bi mu z aplikacijo modelov iz te vede omogočil ustrezno analiziranje raznovrstnih semioloških sistemov od literature do mode in prehrane, od avtomobilizma do pohištva, od filma do reklamnih oglasov. To interpretacijo osnovnih Saussurovih

konceptov v luči nastajajoče discipline je izvedel natančno in pregledno.

Na prvi pogled se utegne zazdeti, glede na kategorije, ki jih obravnava – jezik/govor, označevalec/označenec, sintagma/sistem (to dihotomijo naveže tudi na Jakobsonovo pojmovanje dveh temeljnih figur, metafore in metonimije), denotacija/konotacija, da avtor tega teksta povsem zvesto sledi Saussurovim izpeljavam. A ni čisto tako: Saussure je namreč razmišljal o tedaj še neobstoječi znanosti, ki naj bi preučevala življenje znakov v družbi, lingvistiko pa je predvidel kot del te znanosti. Barthes je to pojmovanje obrnil in se s tem nehote izkazal bolj saussurovski od Saussura. Menil je, da je lingvistika tista širša veda, katere sestavni del je semiologija. Zato je povzel temeljne koncepte strukturalne lingvistike in jih skušal razširiti oziroma prilagoditi, tako da bi mu služili za analizo drugih semioloških sistemov.

Semiolog, ki ima na voljo instrumentarij strukturalne lingvističke, mora rekonstruirati sistem distinkcij in konvencij, ki pripadnikom določene kulture omogočajo razbirati najraznovrstnejše pomeni. Ko torej v okviru dane kulture preučuje označevalne prakse, mora najprej izdvojiti posamezne pomenske enote in jih potem razporediti v opozicijske pare. Vse to pa mu omogoča jezik, kajti samo jezik je tisti, ki pojave poimenuje in s tem kajpada tudi artikulira svet. Poleg naravnega jezika ima semiolog v večini primerov na voljo še metagovorice: "Metagovorica je sistem, pri katerem je vsebinska raven pomenski sistem; ali, to je semiotika, ki se ukvarja z drugo semiotiko." (str. 201). Nazoren primer tega so članki o gastronomiji ali zapisi v modnih časopisih, na podlagi katerih je mogoče sklepati o konotativnih učinkih različnih semioloških sistemov. Med temi pa je marsikateri takšen, da se ne le zaradi svoje substance, ki ni ver-

balna, ampak tudi zaradi svoje funkcije v ideološkem procesu upira konceptualnemu aparatu lingvistike. Kajti ta je po eni strani vendarle produkt premisleka o izključno verbalnem jeziku, po drugi strani pa ne upošteva v zadostni meri narave govornice, oziroma pozablja, da je le-ta tesno povezana z družbo in njeno ideologijo. To je Barthesa prisililo, da je temeljito premislil o aplikabilnosti osnovnega lingvističnega modela, in sicer z vidika tistih semioloških sistemov, ki jih je označil za logotehniko. Pri teh označevalnih sistemih namreč, za razliko od človeške govornice, jezikov ne ustvarja govoreča množica, ampak jih proizvaja neka odločujoča skupina. Sestavljajo pa jih znaki, ki so popolnoma arbitrarni, saj so rezultat enostranske odločitve. Posamezne govore te jezikov tvorijo velike označevalne sekvence, ki so že sintagmatsko organizirane in učinkujejo kot polnopomenske izjave, tako da jih ni mogoče razstavljati na manjše segmente. Uporabniki teh sistemov sicer razbirajo sporočila, ne morejo pa posegati vanje, kar pomeni, da te odločujoče skupine še kako odločilno vplivajo na način našega razmišljanja in obnašanja.

Barthes se je lotil najprej temeljne Saussurove kategorije, dihotomije jezik/govor. Jezik (*langue*) pojmuje kot sistem in kot institucionalizirani vidik govornice (*langage*), ki se navezuje na drug sistematski vidik, in sicer na sistem vrednosti. Jezik namreč konstituira mreža relacij in razlik, govor (*parole*) pa je vsakokratno udejanjenje tega sistema. Jezik in govor sta torej vzajemno povezana, saj jezik obstaja le prek govora, vsakokratni govor pa lahko nastane le na podlagi jezika. Barthes je na tej osnovi, sklicujoč se na filozofijo Merleau-Pontyja, uvedel še svoja vzporedna pojmovanja, in sicer opoziciji struktura/dogodek (*l'événement*) in sistem/proces, na podlagi katerih je skušal opisati

proces označevanja. Prepričan je namreč, da kolikor človekova dejanja in svet, v katerem živi, imajo pomen, mora obstajati sistem razlik in konvencij, bodisi zavednih bodisi nezavednih, ki ta pomen proizvajajo. Za semiologa, ki v določeni kulturi preučuje denimo sistem prehrane, posamezni obroki predstavljajo govor, medtem ko pravila, ki določajo, kaj je užitno in kaj ne, katere jedi so združljive in katere ne, predstavljajo jezik. Tako na primer zaporedje: predjed, glavna jed, posladek v okviru jezika prehrane deluje gramatično, medtem ko za drugačno zaporedje tega ne bi mogli reči.

Drugi problem, ki ga postavlja aplikacija dihotomije jezik/govor, zadeva prostorsko nesorazmerje obeh konceptov. Jezik je zaključen sistem elementov in pravil, medtem ko je govorov neštet. V večini drugih neverbalnih označevalnih sistemov pa je ravno obratno. Posamezni govori teh sistemov so skrajno omejeni, tako da so med splošnim modelom in njegovim vsakokratnim udejanjenjem le neznatne razlike. Npr. v sistemu zapisane mode je govor pravzaprav nič, tako da lahko rečemo, da gre za jezik brez govora. Ta dvojna determinacija, ki ji je podvržena večina označevalnih sistemov, omejuje paradigme in zelo hitro skrepeni sintagme. Kolikor bolj determiniran je jezik, toliko manj kombinatorskih možnosti dopušča.

Vsa ta spoznanja so Barthesa pripeljala do tega, da je, opirajoč se na Brøndalovo revizijo Saussurove dihotomije, zlasti pa na Hjelmslevovo lingvistiko, uvedel še tretji koncept – substanco ali materijo, in tako jezik na novo opredelil na treh ravneh: shema – jezik v smislu Saussurove "*langue*"; norma – jezik kot materialna forma; raba – niz jezikovnih navad, ki prevladujejo v določeni družbi. Individualna raba jezika v smislu Saussurove "*parole*" pa je ostala zunaj te delitve. Zato je Barthes tej tripartitnosti dodal še koncept

idioletka – jezika, kakor ga govore posamezniki. Čeprav je načeloma soglašal z Jakobsonovo kritiko koncepta idioletka, si je z njim vseeno pomagal pri semiološki razširitvi Saussurovega modela. Ta koncept je namreč povezal z jezikovno rabo kot institucionaliziranim govorom in ob tem prišel do spoznanja, da so semiološki sistemi predvsem funkcionalni, označevalni pa postanejo šele naknadno. Ta distinkcija med funkcionalnostjo in označevalnostjo zadeva samo naravo semiološkega znaka. Na osnovi tega je znake razdelil na dve veliki skupini, in sicer na znake v pravem pomenu, katerih substanca je neposredno označevalna, in na znake-funkcije, katerih substanca je funkcionalna. Če vzamemo primer iz označevalnega sistema oblačil, je denimo primarna funkcija krznenega plašča zaščita pred mrazom, poleg tega pa nam nekaj pove tudi o družbenem statusu listega, ki ga nosi. Mogoče je reči, da je v tem primeru smisel "prepojil" funkcijo, ali da je, drugače povedano, prišlo do kono-tacije.

Barthes je semiologijo pojmoval kot disciplino, ki sistematično preučuje vse vidike označevanja in obelodanja vse tiste pomene, ki jih že uveljavljene discipline nenehno spregledujejo. Zato se ni čuditi, da se je njegovo zanimanje od nje nekoliko odvrnilo, kakor hitro se je kolikor toliko utrdila in institucionalizirala. Natanko isto velja tudi za njegov strukturalizem. Lep dokaz za to so nekateri njegovi poznejši teksti (*S/Z, Plaisir du texte*) in njegova izjava v intervjuju za *Tel Quel*, kjer o času, ko je pisal *Elemente semiologije*, govori kot o "evforičnih sanjah o znansvenosti" (*Tel Quel*, 1971, št. 47).

Vendar strukturalna lingvistika ni bila edina spodbuda Barthesove teoretske dejavnosti. Na eni strani je namreč njegovemu pisanju botrovala tudi reakcija na angažirano naravnost Sartra, ki je v petdesetih letih kot nesporna

avtoriteta vladal ne le francoski, ampak tudi evropski kulturi. Barthes je sicer vneto prebiral vse, kar je prišlo izpod peresa velikega eksistencialista, a se z njim v marsičem ni strinjal. Med drugim sta se razhajala tudi v pojmovanju jezika. Medtem ko Sartre svoje razumevanje jezika utemeljuje na univerzalnosti njegove instrumentalne funkcije, pa je Barthesa ravno ukvarjanje z literaturo pripeljalo do problematizacije jezika kot zgolj sredstva sporazumevanja. Na drugi strani pa ga je zrevoltirala tudi navidezna nevtralnost tedanje akademske literarne kritike v Franciji, in sicer tista tradicija, ki poteka od Sainte-Beuvea, Taina in Lansona. Barthes je bil namreč prepričan, da "čist" in objektivni pogled na realnost ni mogoč. Potemtakem tudi "nedolžno" (innocent) razmerje do sveta, kot ga goji moderno meščanstvo, ni možno, zato tudi "nedolžnega" pisanja ni in ga biti ne more. Pisanje ni torej nikoli zgolj sredstvo komunikacije, vselej implicira še nekaj več. Od tod izvira tudi Barthesovo pojmovanje literature kot skrajno konvencionalizirane prakse, saj sleherno literarno delo poleg svojega specifičnega sporočila nosi tudi splošno literarno sporočilo, tega pa določa vsakokratna izbira besednjaka in pripovednih sredstev, na primer pretekli čas in tretja oseba ednine v realističnem romanu devetnajstega stoletja. O tem je pisal zlasti v *Le degré zéro de l'écriture* (1953) in v *Sur Racine* (1963), ki si je z leti pridobil status šolskega primera "nove kritike" (*nouvelle critique*). Barthes namreč Racinovih dram ni obravnaval v duhu tradicionalne francoske literarne kritike, ampak jih je videl kot do skrajnosti izniansiran vzorec tematskih opozicij. Zato se ni čuditi, da je to delo med akademskimi poznavalci literature izzvalo precejšen odpor in celo zgražanje. Najglasnejši je bil nedvomno Raymond Picard s svojim pamfletom *Nouvelle critique ou nouvelle impo-*

